

Історія України

Тема: Друга світова війна та Україна

План

1. Початок другої світової війни. Входження західноукраїнських земель до складу СРСР.
2. Початок радянсько-німецької війни. Оборонні бої та території України.
3. Спроба проголошення у Львові Української самостійної держави.
4. Нацистський окупаційний режим в Україні.
5. Боротьба радянських партизан та підпільників. Створення та діяльність УПА.
6. Вигнання нацистських окупантів з території України. Наслідки війни для України.

Велика Вітчизняна війна 1941-1945 рр. небувала в історії за масштабами і жорстокістю битва народу Радянського Союзу проти найбільш реакційної сили XX ст. – гітлерівського фашизму. Вона була найважливішою складовою частиною другої світової війни 1939-1945 рр. В цій війні вирішувалася доля не лише народів Радянського Союзу, а і всієї Європи, всього світу. Величезні жертви радянського народу в тому числі і українського, в ім'я свободи і незалежності Вітчизни, тяжкі страждання, звитяжна праця і бойові подвиги в тилу і на полях битв, масовий героїзм людей не пропали даремно – війна закінчилася довгожданою перемогою. За більш як п'ятидесятирічний час після перемоги у вітчизняній історії розкрито багато подій Великої Вітчизняної війни, питань боротьби народів України проти окупантів. Але багато сторінок української історії другої світової війни залишилися ще поза увагою істориків, або висвітлені занадто однобічно. Спираючись на нову і новітню літературу - метою даної лекції є висвітлення передумов та причин II світової війни, ролі “українського питання” в політиці європейських держав напередодні та на початку війни, характеристика найважливіших подій участі народів України в боротьбі з гітлерівським фашизмом. Зміст цих і інших проблем буде викладено за таким планом:

1. Українське питання в політиці європейських держав напередодні та на початку війни.
2. Початок Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Партизанський і підпільний рух на українській землі.
3. Визволення України. Вклад українського народу в розгром фашистської Німеччини.

1. Українське питання в політиці європейських держав напередодні та на початку війни. Друга світова війна - страхітливе явище світової історії. Вона втягнула в свою орбіту 61 державу, 80 % населення земної кулі і тривала довгих шість років. Вогняний смерч пронісся над величезними територіями Європи,

Азії та Африки, охопив океанські простори, досяг берегів Нової Землі і Аляски на півночі, Атлантичного узбережжя на заході, Курильських островів на сході, меж Єгипту, Індії та Австралії на півдні. Війна забрала більш як 57 мільйонів життів, з них 27 мільйонів - у Радянському Союзі. Біди і страждання, яких зазнали народи, незмірні. До другої світової війни привели слідувачі причини. Перш за все, це загострення суперечностей між провідними державами світу в результаті нерівномірності їх розвитку, деформованого світовою економічною кризою. Звідси прагнення до нового поділу світу. Німеччина прагнула до реваншу, а Італія і Японія до ревізії Версальсько-Вашингтонської системи, яка сковувала їх стратегічні інтереси. Німеччина і Японія намагалися досягти світового панування. До цього ж недалекоглядна політика провідних європейських держав – Великобританії і Франції, які на протязі багатьох років проводили політику потурання Німеччині, фактично допомогли стати їй на ноги, захопити значні території з матеріальними та людськими ресурсами. Цій війні сприяла й недалекоглядна зовнішня політика СРСР, зокрема підписання пакту Ріббентропа – Молотова, який розв'язав руки Гітлеру. В цих умовах “українське питання” поступово висувається на одне з чільних місць у міжнародній політиці. Напередодні другої світової війни роз'єднаність українських земель, їх перебування у складі чотирьох держав, що мали різний соціальний й суспільно-політичний устрій, були важливим дестабілізуючим чинником політичного життя у Європі. Це робило українське питання вузлом серйозних суперечностей, а “українську карту” – серйозним козирем у великій дипломатичній грі. Українське питання у вузькому розумінні – це питання про місце і роль українського чинника у внутрішньому житті держав, до складу яких входили українські землі. У широкому – це питання про умови і механізм їх возз'єднання та про створення власної державності. Напередодні другої світової війни чітко визначилися три групи країн, зацікавлених у вирішенні українського питання. Перша група – СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина – країни, до складу яких входили українські землі. Основна їх мета – втримати вже підвладні землі і приєднати нові. Друга група – Англія, Франція і частково США (тобто країни-гаранти Версальсько-Вашингтонської системи), які своїм втручанням у вирішення українського питання або, навпаки, дипломатичним нейтралітетом задовільняли свої геополітичні інтереси. Третя група – Німеччина, яка, розпочала боротьбу за розширення “життєвого простору” й активно претендувала на українські землі, і Угорщина. Остання була невдоволена умовами Тріанонського мирного договору 1920 року і активно домогалася повернення Закарпатської України. Драматизм ситуації полягав у тому, що багатомільйонний український народ самостійно не міг вирішити свою власну долю. Все залежало від балансу інтересів різних, насамперед, великих держав і від співвідношення сил, які могли ці інтереси захистити. Ініціатором рішучих дій у вирішенні українського питання напередодні другої світової війни стала Німеччина. Через декілька місяців після приходу фашистів до влади – у березні-травні 1933 року – відомий нацист, один з натхненників завоювання слов'янських земель Розенберг здійснює візити до Локарно і Лондона, де

під час таємних нарад з італійськими і англійськими політичними діячами обгрунтовує “план поділу Росії шляхом відриву від Рад України”. У червні 1933 року на міжнародній економічній і фінансовій конференції у Лондоні відкрито висувається вимога про передачу гітлеровцям України “для раціонального використання цієї родючої території”. Ще чіткішими українські орієнтири у фашистських планах стають у 1936 році, коли Гітлер, виступаючи у Нюрнберзі на з’їзді фашистської партії заявив, що якби завоювати Україну, Урал і Сибір, то “кожна німецька господарка відчула б, наскільки її життя стало легшим”. Українське питання активно використовувалось для заспокоєння західних держав. Так, у розмові з одним високопоставленим представником правлячих кіл Англії в Берліні у травні 1936 р. Герінг заявив, що захоплення України приведе до встановлення економічної рівноваги, що не лише захистить Європу від більшовизму, а і розв’яже всі нагальні проблеми Німеччини. На цьому етапі Гітлер використовував українське питання в тактичних цілях. Зокрема фашистська Німеччина намагалась зробити поступливішою позицію Англії і Франції при вирішенні європейських справ. І мета була досягнута: політика “умиротворення” – логічний результат чітко проголошеної орієнтації німецької експансії на схід. З іншого боку, українське питання дало змогу Гітлеру приховати справжній західний напрямок основного удару на початку другої світової війни. Намагаючись відвести від себе загрозу агресії та спрямувати її на схід, зіштовхнути нацизм з більшовизмом, Англія та Франція пішли на Мюнхенську змову (29-30 вересня 1938 р.), що поклала початок руйнації Чехословацької держави. Чехословацька проблема у цей період стала центральною у європейській політиці, а питання про подальшу долю Закарпатської України – однією з головних складових частин цієї проблеми. Справа в тому, що свою зацікавленість у подальшій долі Закарпатської України, крім Німеччини, енергійно демонстрували Угорщина та Польща. Так, Угорщина домогалась окупації Чехословацької території, заселеної угорцями, і надання словакам і західним українцям права на самовизначення, що фактично малося на меті приєднання цих земель до складу цієї держави. Польща, підтримуючи плани Угорщини, сподівалась, що коли буде встановлено спільний угорсько-польський кордон у Карпатах, то вона матиме змогу створити під власним керівництвом блок малих і середніх держав між Балтійським і Чорним морями і, таким чином, стати важливим суб’єктом європейської політики. У відповідь на вичікувальну позицію німецької дипломатії після мюнхенської змови чехословацький уряд пішов на поступки у питанні словацької та української автономії: 11 жовтня 1938 р. він офіційно надав автономію і визнав автономний уряд Карпатської України (яка назавжди позбавилася назви “Підкарпатська Рутенія”). З проголошенням автономії Карпатської України Гітлер використовує українське питання як засіб тиску і шантажу у відносинах як з противниками, так із потенційними союзниками. В Німеччині в цей час ведеться пропаганда про створення “Великої України”. В оточенні Гітлера складають плани проведення у Польщі, Румунії та СРСР широкої пропагандистської кампанії за надання незалежності Україні і підтримку цієї акції з боку місцевих добровольчих

загонів. Центром повинна була стати Закарпатська Україна. Плани щодо створення добровольчих загонів з українців активно пропагувались і в інших країнах. В Англії і Франції, наприклад, лише за чотири місяці 1938 р. з'явилося понад 900 статей і заміток на українську тему. Німеччина в цей час виконувала роль арбітра у долі українських земель, що належали Чехословаччині. В листопаді 1938 р. за рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні Карпатська Україна мусила віддати Угорщині 1856 кв. км. своєї території з населенням 180 тис. жителів, куди входили найбільші міста: Ужгород і Мукачів. Це рішення було своєрідним авансом Угорщині, яку Німеччина намагалася перетворити на свого сателіта. Водночас, зберігши Карпатську Україну, Гітлер залишив у своєму активі серйозні засоби тиску не тільки на Угорщину, а й на Польщу та СРСР, за рахунок територій яких могла з часом бути створена "Велика Україна". В Карпатській Україні в цей час столицею стало місто Хуст, а уряд очолив новий прем'єр – міністр А.Волошин, що мав німецьку орієнтацію в своїй політиці. Як наслідок цього, в Хусті була розгорнута діяльність "Німецької партії" і організоване "Німецько-українське культурне товариство". В грудні 1938 р. підписується німецько-карпатоукраїнська угода, за якою уряд Волошина зобов'язувався поставляти Німеччині дерево, молочні продукти, шкіру, хутра, вовну та вина. У цей час підписується угода із німецьким "Товариством з експлуатації корисних копалин", відповідно до якої карпато-український уряд фактично передав Німеччині права на розвідку й експлуатацію надр Закарпаття. У лютому 1939 р. в Карпатській Україні відбулися вибори до сейму, було створено Українську національну оборону, яка згодом була реорганізована у "Карпатську Січ", побудовані січові гарнізони. Проте, незважаючи на існування таких атрибутів влади, Карпатська Україна була нежиттєздатною, оскільки вона спиралась не на власну міць, а на нетривкий баланс політичних сил у Європі. 6 березня 1939 р. Гітлер остаточно вирішив ліквідувати Чехословаччину, окупував Богемію й Моравію і дав Угорщині дозвіл на окупацію Карпатської України. З 15 березня 1939 р. протягом 5 днів вели боротьбу карпатські січовики з угорськими загарбниками, але сили були нерівними. Тим більше, що Німеччина не надала підтримки уряду Д.Волошина, на яку той розраховував. Карпатська Україна була анексована. Дипломатичні ноти Англії та СРСР, що засуджували віроломство Німеччини та Угорщини, були лише жестом протесту. І Гітлер, коли почав здійснювати свої плани на Сході, знову вводить в німецьку гру українську карту. Готуючись до нападу на Польщу в квітні 1939 р. формуються групи підривної діяльності проти неї, до складу яких входили представники ОУН та колишніх вояків Карпатської Січі. Гітлер розраховував на заворушення українців Карпатської Січі, що дасть можливість для широкомаштабного воєнного втручання. Але проти цього плану об'єктивно протистояли інтереси СРСР. Гітлер іде на тимчасовий "союз для війни" з Радянським Союзом. 23 серпня 1939 р. керівники відомств іноземних справ СРСР і Німеччини Молотов і Ріббентроп підписали договір про ненапад терміном на 10 років. Крім цього, було підписано і таємний протокол, який містив положення що стосувалися українських земель: встановлювалась межа

розподілу Польської держави по лінії рік Нареву, Вісли і Сяну. Отже, ліквідацією Карпатської України Гітлер досягав таких тактичних цілей: прив'язував до антикомінтернівського пакту Угорщину, забезпечував нейтралітет Польщі, певною мірою заспокоював СРСР. Пакт Молотова – Ріббентропа і таємний протокол до нього фактично розв'язував руки Німеччині для початку другої світової війни. Водночас він став і своєрідною точкою відліку процесу “збирання” українських земель у межах однієї держави, що об'єктивно було прогресивним явищем. Інша річ, що для СРСР збирання українських земель було не самоціллю, а частиною загальних планів зміцнення західних кордонів, засобом нейтралізації планів типу “Великої України”, формою поширення свого впливу в західному напрямку. Таким чином, через низку обставин “українське питання” напередодні другої світової війни займало одне з центральних місць у міжнародній політиці. Коли почалася друга світова війна (1 вересня 1939 року), українське питання знову виявилось в центрі європейських проблем. У вересні 1939 року Німеччина і Англія намагалися організувати ряд повстань в Західній Україні. Німці намагалися використати їх для розгрому польської і інших європейських держав, а британці – проти СРСР і Німеччини. В той же час різко негативно виступили проти можливої незалежності України як англійський, так і американський уряди. В цих умовах, інспіруючи статті в пресі про повстання галичан в Польщі, і під тиском фашистської Німеччини керівництво СРСР 17 вересня 1939 року направило майже півмільйонне військо на землі Західної України і Західної Білорусії. Увівши війська до Західної України, СРСР порушив не менше як дев'ять міжнародних угод, і в тому числі про ненапад з Польщею, термін якого закінчувався лише 31 грудня 1945 року. До складу українського фронту, який проводив цю операцію, входили 28 стрілецьких і сім кавалерійських дивізій, 10 танкових бригад, сім артилерійських полків резерву Головного Командування. Червона армія, хоч і швидко просувалась по території Західної України, все ж не змогла захопити всі землі, що входили до радянської “сфери інтересів”. І тоді 22 вересня у Москві між СРСР і Німеччиною була узгоджена демаркаційна лінія, що відповідала умовам таємного протоколу від 23 серпня 1939 року. 28 вересня 1939 року був підписаний радянсько-німецький договір про дружбу і кордони. Згідно з домовленістю, кордон пройшов по так званій “лінії Керзона”. Переважна частина території Західної України увійшла у межі СРСР. Проте, бажаючи домагтися контролю над Литвою, Сталін не наполягав на приєднання до УРСР Лемківщини, Посяння, Холмщини і Підляшшя. Тому ці території опинилися під німецькою окупацією. Радянсько-німецьке співробітництво, яке Гітлер називав “шлюбом за розрахунком”, дало можливість вирішити і бесарабське питання. 26 червня 1940 року СРСР звернувся до Румунії з заявою про повернення Радянському Союзові Бессарабії, а також передачу йому Північної Буковини, населеної переважно українцями. Вимога обґрунтовувалась прийнятим Народним вічем Буковини в листопаді 1918 року рішенням про возз'єднання з Радянською Україною. Німеччина, побоюючись того, що в разі збройного конфлікту СРСР з Румунією, вона втратить радянські поставки продовольства, сировини і нафти, порадила Румунії піти на

поступки. 28 червня 1940 року румунський уряд заявив про свою згоду передати СРСР Бесарабію і Північну Буковину, а вже 2 серпня вони були включені до складу УРСР (Північна Буковина і Південна Бесарабія). А рештки території Бесарабії і МАРСР, що входила до складу УРСР, увійшли до союзної Молдавської РСР, яка була утворена 15 серпня 1940 р. Ще раніше, 1939 року рішення Установчих Народних зборів Західної України про возз'єднання її з УРСР було затверджено Верховними Радами СРСР і УРСР. Завдяки цьому населення України зросло на 8809 тис. осіб і на середину 1941 року становило 41657 тис., а територія розширилась до 565 тис.кв.км. Процес консолідації української нації вступав у завершальний етап. Однак досі серед істориків немає єдності в оцінці суті та характеру цього процесу, і тому різні дослідники по-різному називають факт входження українських земель до складу УРСР: “анексія” (Д.Боффа), “включення” (Н.Верт), “формальне інкорпорування” (А.Жуковський, О.Субтельний), “возз'єднання окупаційного типу” (С.Кульчицький) і ін. Модель суспільно-економічних перетворень у новостворених західних областях України була однаковою. Суттю її була активна радянізація. Зміни, що відбулись, на цих територіях мали суперечливий характер. З одного боку, експропріація маєтків польських землевласників, перерозподіл їхньої землі між українськими селянами; україназація системи народної освіти, державних установ, судочинства, поліпшення медичного обслуговування, особливо на селі; націоналізація промислових підприємств, ліквідація безробіття та ін. З іншого – руйнація політичної та культурної інфраструктури, створеної місцевою українською інтелігенцією, насильницька колективізація, антицерковні акції, репресії, масові депортації населення. І все ж, більшість істориків прийшли до висновку, що возз'єднання українців у межах однієї держави вперше за багато століть було визначною подією і важливим кроком у розв'язанні українського питання. Таким чином, входження споконвічних українських територій до складу УРСР стало актом історичної справедливості, важливим етапом у боротьбі українського народу за соборність, що об'єктивно заклало передумови для прогресу. Переважна більшість населення західно- українських земель вітала цей акт. В той же час спроби сталінського режиму запровадити там ідеї “казарменого соціалізму” привели до глибоких соціально-економічних деформацій, масових репресій, людських трагедій.

2. Початок Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Партизанський і підпільний рух на українській землі. 22 червня 1941 року розпочалася Велика Вітчизняна війна, яка тривала 1418 днів і ночей і забрала життя понад 27 млн. радянських людей, в тому числі більше 8 млн. українців. На початок війни фашистська армія налічувала 190 дивізій, з них 157 німецьких, 47 тис. гармат, 4,3 тис. танків, 5 тис. літаків. У союзі з Німеччиною виступили Італія, Румунія, Угорщина і Словачія. Війна з боку фашистської Німеччини та її сателітів проти СРСР була загарбницькою. З боку ж Радянського Союзу справедливою, вітчизняною. В ній СРСР захищав не лише свою територію, а й інтереси всього прогресивного людства. Велика Вітчизняна війна в історичній літературі поділяється на періоди. Перший період з 22 червня 1941 року до 19 листопада 1942 р. Це час перетворення СРСР в єдиний військовий табір, крах

фашистського плану “бліскавичної війни” і створення умов для корінного перелому. Другий період з 19 листопада 1942 року і до кінця 1943 року – корінний перелом в ході війни. Третій період – січень 1944 – травень 1945 р. - час повного розгрому гітлерівської Німеччини і визволення народів Європи від фашизму. Відповідно до гітлерівського плану “Барбароса” війна з СРСР повинна була закінчитись за 6-8 тижнів. Проти України була зосереджена група армії “Південь”, в яку входило 13 корпусів і 57 дивізій. До середини червня фронт стратегічного наступу гітлерівських військ досяг 3000 км, глибину вторгнення на головних напрямках 400-600 км. За три тижні війни 28 радянських дивізій були розгромлені, а ще 72 дивізії втратили 50% і більше особового складу – це 3/5 військ, що знаходились у західних військових округах. Уже 16 липня Гітлер поставив питання про приєднання до третього рейху радянських територій – України, Білорусії, Прибалтики та інших, де було навіть призначено губернаторів. Основними причинами поразок Червоної Армії у початковий період війни були: раптовість фашистського нападу; різний ступінь моральної готовності до війни; незавершеність процесу переозброєння СРСР; відсутність надійних союзників, міжнародна ізоляція Радянського Союзу; розпорошення сил Червоної Армії на кордонах проти Німеччини, Туреччини та Японії; масові репресії кінця 30-х рр. проти армійського командного складу; некомпетентність вищого воєнно-стратегічного керівництва. Український напрямок для Гітлера був одним із ключових, і це чітко виявилось у процесі експансії проти СРСР. Уже 18 вересня 1941 року фюрер припинив наступ на Москву і переорієнтував головні удари на Ленінград і Київ, підкреслюючи, що наступ на столицю України – “безпосереднє стратегічне завдання”. Така зміна акцентів була зумовлена цілим комплексом чинників: економічними – захоплення України суттєво підривало військово-промисловий потенціал СРСР і забезпечувало Німеччину ресурсами для ведення війни (напередодні війни частка УРСР в Радянському Союзі становила у видобутку вугілля – 50,5%, залізної руди – 67,6%, у виплавці чавуну – 64,7%, сталі 48,9%; лише Харкові за півроку виготовлялось стільки танків, скільки мав вермахт на початку другої світової війни); воєнними – окупація України не тільки створювала вигідний плацдарм для подальшої експансії, а й давала змогу “нейтралізувати” Крим, який Гітлер називав “радянським авіаносцем для нанесення ударів по румунським нафтовим свердловинам”; морально-політичними – взяття Києва могло підняти рейтинг Німеччини на міжнародній арені, зміцнити впевненість фашистських військ і посилити настрої поразки у Червоній Армії. На території України групі німецьких армій “Південь” протистояли війська Київського особливого і Одеського військових округів. На цьому напрямку ворог мав лише незначну кількісну перевагу у живій силі (1:1,4), але значно менше мав техніки. В радянських військових частинах було в 1,3 рази більше гармат і мінометів, у 4,9 рази – танків і в 2,4 рази літаків. Але навіть за таких сприятливих для Червоної Армії обставин втримати німців на радянському кордоні не вдалось. Головною військово-стратегічною подією літньо-осінньої кампанії 1941 року стала оборона столиці України Києва. Вона тривала з 11 липня по 26 вересня. Більш

100 тисяч чоловік втратили гітлерівці в боях за Київ, але після прориву Південно-Західного фронту захисники опинилися перед загрозою оточення і вимушені були залишити столицю України. Внаслідок прорахунків радянського командування в кільце оточення потрапили дві радянські армії - 660 тис. чоловік, де 60 тис. складали командири. Не дивлячись на ці катастрофічні наслідки, оборона Києва мала велике стратегічне значення: до осені затримала наступ ворога на центральному напрямку. Важливе значення в перші місяці війни мала і оборона Одеси, що тривала 73 дні, та битва за Кримський півострів на початку 1942 року. Під Одесою загарбники втратили близько 200 тис. чоловік вбитими, пораненими і полоненими, багато техніки. Обороняючи Одесу, радянські війська сковували туги понад 18 дивізій противника. Це полегшило відхід військ Південного фронту за Дніпро й організацію там оборони. До осені 1941 року становище в Україні для Червоної Армії склалось досить тяжке. Наприкінці серпня ворог захопив Дніпропетровськ. Одночасно німецькі танкові групи вийшли в район Чернігова, 25 жовтня після жорстоких боїв гітлерівці вдерлися у Харків. На кінець 1941 року німці окупували майже всю Україну, крім східних районів Харківської, Сталінської та Ворошиловградської областей, які обороняли війська Південно-Західного та Південного фронтів. Після перемоги під Москвою (грудень 1941 – січень 1942 р.) в СРСР була проведена нова мобілізація, що дало можливість сформувати майже 400 нових дивізій. За вказівкою Сталіна на початку 1942 року було розпочато ряд часткових, розрізнених, погано підготовлених операцій за визволення Донбасу та Харкова. Наступальна операція в районі Харкова (травень 1942 р.) спочатку розвивалась успішно, але в результаті допущених помилок, нестачі досвіду, німецьке командування зуміло оточити три армії і захопити в полон 240 тис. червоноармійців і командирів. У травні-червні 1942 року фашистським загарбникам вдалось завдати серйозної поразки військам Кримського фронту. Німцям вдалось захопити весь Керченський півострів, у тому числі і м.Керч. У ворожому полоні опинилося близько 200 тисяч радянських військовослужбовців. Понад 10 тис. воїнів зайняли Аджимушканські каменоломні, де оборонялися кілька місяців, очікуючи повернення Червоної Армії. На початку липня 1942 року, заблоковані ворогом із суші, моря та повітря після 250-денної оборони, за наказом Ставки залишили місто героїчні захисники Севастополя. Після того як 22 липня 1942 року радянськими військами було залишене місто Свердловськ Ворошиловградської області закінчилися оборонні бої на території України. Таким чином, за рік тяжких боїв була втрачена по суті вся територія України. Але знекровлені радянські воїни, які були поставлені у неймовірно скрутне становище, мужньо і до кінця виконували свій військовий обов'язок. Завдаючи постійних ударів ворогові, вони тримались до останнього, створюючи передумови перелому в ході війни. Нині відомо, що на українській землі у перший рік війни вермахт втратив більше одного мільйона чоловік. Радянські воїни, які воювали за Україну, внесли гідний вклад у зрив плану німецького "бліцкригу". Коли гітлерівські війська захопили Україну, Гітлер на прохання румунського диктатора – генерала Антонеску дозволив "навічно" включити до складу Румунії Чернівецьку й Ізмаїльську

області. У серпні 1941 року гайуляйтер Франк за згодою фюрера приєднав до підвладного йому польського генерал-губернаторства так званий “дистрикт Галичина”, куди увійшли території Львівської, Дрогобицької, Станіславської та Тернопільської областей. У тому ж місяці представники вермахту й Антонеску підписали в Бендерах угоду, за якою Одеська, Миколаївська і частково Вінницька області, що склали так звану Трансністрію, передавалися під протекторат румунського королівства. 12 центральних областей республіки склали рейхкомісаріат “Україна”, який було передано в безпосередню опіку так званого східного міністерства. Очолював його сумновідомий А.Розенберг. Чернігівська, Сумська, Харківська, Донецька і Луганська області, на території яких в кінці 1941- першій половині 1942 рр. проходила лінія фронту, залишалися в юрисдикції вермахту й відділялися від інших територій зоною якнайсуворішого режиму. Ось так, розчленувавши Україну, розмежувавши її кордони гітлерівці сподівалися назавжди розтоптати українську державність, підірвати єдність, волю й силу народу до організованого опору. Жорстокий окупаційний режим – “новий порядок” – позбавляв населення українських земель будь-яких громадянських прав. Грабувалися і нишилися матеріальні і культурні цінності. Ешелонами відправлявся до Німеччини український чорнозем. З музеїв вивезли 40 тис. найбільш цінних творів мистецтва. 2,4 млн. чоловік було депортовано на примусові роботи. Місцеве населення підлягало витісненню в північні райони або знищенню. Так, протягом 103 тижнів окупації Києва у Бабиному Яру було розстріляно більше 200 тис. чоловік. Серед них були євреї, українці, росіяни, поляки, цигани та представники інших народів. Бабин Яр став однією із найбільших інтернаціональних могил. У червні 1943 р. перестало існувати Львівське гетто, де було страчено 130 тис. чоловік. Всього на території України діяли 180 таборів смерті, де було страчено 1366 тис. радянських військовополонених. У республіці відомо не менше 250 місць масових розстрілів українського населення. “Фабрики смерті” діяли в Києві, Львові, Дніпропетровську, Харкові, Кіровограді та в інших містах. Масовим злочинам гітлерівців на українській землі не було меж. Одним із перших було знищено селище Яців, що під Черніговим. Людей було зігнано у велику клуню й спалено. Восени 1941 року на Полтавщині були повністю спалені села Обухівка, Олефіровка, Панасівка, Соколівка. За час окупації в Чернігівській області знищено 23 села. На згарище перетворили окупанти велике село Козари, а 4268 його жителів розстріляли. За час окупації значно скоротилось населення України. 16 вересня 1942 року у ставці “Хагевальд” під Житомиром були оголошені схвалені фюрером “нові принципи” німецької політики на Сході та архітаємний план “Ост”. В ньому щодо України говорилося, що за 30 років вона перетвориться на територію для утворення нової арійської імперії “Остготія” – як пам’ять про напівлегендарну Остготську державу, що процвітала на початку нашої ери в приазовських степах і була знищена гуннами. Після офіційного проголошення генерального плану “Ост” у практиці нацистського геноциду визначилися нові зловісні аспекти. Поряд із масовими екзекуціями стали дедалі частіше застосовуватися “виселення” українців із зазделегідь визначених

районів. Навесні 1943 року цю акцію розпочав житомирський генерал-комісаріат. Особливо інтенсивно здійснювалося “виселення” українців вздовж запланованої нацистами шосейної магістралі “Г – Г” - Гамбург-Готенланд (Готенланд - так вони перейменували Крим), обіч якої розташувалися вельможні східні ставки Гітлера (“Верфольф”), Гімлера (“Хегевальд”) і Герінга (“Форотенштадт”). Сюди ж почали прибувати ешелони з тірольськими переселенцями. Лише після визволення Києва, коли війська І Українського фронту розгорнули навальний наступ на Житомир, закінчилось “велике переселення нордичної раси”. Як уже підкреслювалося, Червона Армія на початковому етапі війни знаходилась у важкому становищі. З одного боку, відчувалися тактичні переваги ворога, а з іншого – давався взнаки низький рівень боєздатності радянських військ і керівництва ними. Вже в перші дні війни була розроблена програма мобілізації всіх сил держави на боротьбу з ворогом. Програма була викладена в директиві Раднаркому й ЦК ВКП(б) “Партійним і радянським організаціям прифронтових областей” від 29 червня 1941 року. Вона охоплювала широке коло теоретичних, політичних, організаційно-технічних та ідеологічних питань. В директиві вимагалось від радянських, партійних і громадських організацій: підкорити всі сили й ресурси інтересам ведення війни; перебудувати роботу радянського тилу; перевести народне господарство на воєнні рейки; розвивати партизанський рух у тилу ворога. Виконуючи цю директиву, захищаючи життя і свободу своєї Вітчизни, український народ разом з іншими народами СРСР вніс значний вклад в розгром гітлерівської Німеччини. Зокрема у створення матеріально-технічного фундаменту перемоги, в трудове подвижництво. Вже у 1941 році разом з евакуацією 550 підприємств з України на схід виїхали 3,5 млн. громадян республіки. Вони включилися в роботу оборонних підприємств, наукових установ, сільсько-господарське виробництво в РСФСР, Казахстані, Узбекистані, Киргизії, Таджикистані, Туркменії та інших союзних республіках. Було зібрано багато металевого брухту, коштів на будівництво танкових колон, літаків, теплих речей для фронту, тощо. Тільки у фонд оборони українці зібрали близько 2 млрд.крб. Значний вклад у зміцнення боєздатності Червоної Армії внесли вчені, що працювали в евакуйованих установах. Завдяки запровадженню на танкових заводах Уралу швидкого автоматичного зварювання, запропонованого колективом інституту електрозварювання під керівництвом академіка Є.Патона, значно зросло виробництво найкращих на той час танків Т-34 та КВ, інших видів бойової техніки. Свій вклад у виробництво необхідної для фронту зброї вніс і колектив ХДПУ (в роки війни ХЕТІ, ХММІ і ХХТІ). Так, наприклад, майстерні ХЕТІ перейшли від виробництва осцилографів і електровимірювальної апаратури до виробництва електрообладнання для танків. Навчально-експериментальний завод ХММІ, виконуючи завдання відділу Наркомтяжмашу СРСР, організував і освоїв випуск верстатів-автоматів для авіаційної промисловості і деяких видів озброєнь. Завод виготовляв приціли до 50-міліметрових мінометів. За пропозицією інженера С.А.Воробьєва поділки на лімбах замість ручної нарізки почали виробляти шляхом хімічного травлення, що привело до значного

зростання продуктивності праці. Уже в перші дні війни доценти В.І.Атрощенко і К.А.Белов розробили спосіб виготовлення хімічних запалювачів для протитанкових пляшок і запалювальних ампул. В жовтня 1941 року вищеназвані інститути були евакуйовані до Узбекистану та Свердловської області, де множили свій внесок у справу перемоги. Багато тисяч поранених воїнів було повернено до лав діючої армії завдяки плідній діяльності медиків на чолі з видатними вченими України С.Богомольцем, М.Стражеском, В.Філатовим та інш. Мобілізації зусиль українського народу на розгром ворога сприяли письменники, поети та митці П.Тичина, М.Рильський, В.Сосюра, Ю.Яновський, К.Даньквич, М.Глушенко і багато інших. Своє мистецтво несли воїнам та працівникам тилу 103 театри, що поновили свою роботу після звільнення України. Величезною допомогою діючій армії стала партизанська і підпільна боротьба в тилу ворога. Вже на середину 1942 р. на окупованій території України діяло 760 партизанських загонів і значна кількість підпільних організацій. Керівництвом бойовою діяльністю їх велику роль відігравала створена система штабів на чолі з Центральним штабом партизанського руху. Очолював його перший секретар ЦК КП(б) Білорусії П.К.Пономаренко. Значну воєнну і організаційну роботу проводив і Український штаб партизанського руху керований Т.А.Строкачем. В Україні діяли 17 великих партизанських з'єднань і 160 партизанських загонів. Однією з форм партизанської боротьби було проведення рейдів. Рейди під керівництвом С.А.Ковпака, М.І.Наумова, О.Ф.Федорова, О.М.Сабурова та інших сприяли розгортанню і активізації всенародної боротьби в інших окупованих районах, допомагали забезпечити успіх бойових дій радянських військ. За роки війни партизани вбили або взяли в полон 1,5 млн. ворожих солдатів і офіцерів, пустили під укіс 21 тис. поїздів, знищили 2300 танків, 1100 літаків, тощо. На території Харківщини діяли партизанські загони та диверсійні групи загальною кількістю 3581 чоловік. За 23 місяці боротьби вони вбили 23 тис. гітлерівців, розгромили 4 штаби ворога, пустили під укіс 21 ешелон з військами і технікою, знищили 88 паровозів та 777 вагонів, 260 автомашин, підірвали 24 залізничних і шосейних мости, захопили багато зброї та боєприпасів. Керовані підпільними обкомами партії і комсомолу у Харкові і області постійно відбувався саботаж робітників, селян та інтелігенції. Подібну роботу проводили підпільники й в інших областях. Так, в Донбасі було зірвано видобуток вугілля для гітлерівської Німеччини. Використовувалися такі засоби саботажу як: зсвали шурфів шахт, штреків і лав, що були придатні для експлуатації, заниження продуктивності праці, не виходили на роботу, затягували строки ремонту механізмів, без яких неможливо було відновити роботу шахт. Інженерно-технічні працівники вносили путанину в технічні розрахунки, переконували гітлерівців в легкому відновленні найбільш пошкоджених шахт, що приводило до марних витрат значних сил і коштів. В результаті цього німці домаглися лише 1,5% обсягу довоєнного видобутку вугілля і були вимушені завозити його з Німеччини. Документи свідчать, що до 1 січня 1944 року фашистами на Україну було завезено кам'яного вугілля і коксу 861.878 тонн. Боротьба шахтарів велась у смертельно тяжких умовах. Люди

ризикували не лише здоров'ям, а і своїм життям. Так, наприклад, за затягування термінів ремонту механізмів, пошкодження обладнання шахт Краснодону гітлерівці живцем закопали 32 чоловіки. Серед них Валько – зав. шахтою № 11, Бесчасний – секретар партійної організації; Шевцов – шахтар шахти “Урало-Кавказ” та ін. Така ж невдача очікувала гітлерівців і на металургійних підприємствах. Замість запланованих 1 млн. вони отримали лише 35 тис. т. металу. Яскравою сторінкою всенародної боротьби за зрив економічних планів Німеччини був провал німців у використанні суднобудівних і судноремонтних заводів та портів півдня України (м.Миколаїв і Одеса). Німці встановили на заводах суворий режим. Інспектори, спостерігаючи за роботою цехів, виявляли саботажників і направляли їх на покарання до поліції або гестапо. Часто це закінчувалось відправкою до концтаборів. Жорстокі заходи дали можливість гітлерівцям налагодити роботу лише окремих цехів суднобудівних заводів, тільки частково організувати виробництво господарського інвентаря, ремонт залізничних вагонів, будівництво понтонів, тощо. Саботаж робітників мав місце і на окремих невеликих заводах України, де вироблялось харчування, зброя для коней, одяг для солдатів і офіцерів, чавунні печі для землянок, ліжка для госпіталей та інш. Наприклад, у м.Рівне, з осені 1941 року підпільна організація фабрики, яка виготовляла валянки, прийняла рішення: працювати “добросовісно”, випускати продукцію в заданому обсягу, але в шерсть добавляти сіль сірчаної кислоти. При зіткненні з вологою шерсть роз’їдалась і валянки тут же розпадались. Подібне мало місце в м. Ніжині Підпільники під керівництвом Я.П.Батюка випустили більше 9 тис. комплектів зброї для коней, яка була оброблена спеціальними хімічними речовинами, що у вологому стані роз’їдали і саму зброю і шкіру коней. Це виводило їх з ладу на тривалий час. Таким чином, координація дій і матеріальна підтримка з Великої землі, підтримка населення і знання народними месниками місцевості, сприяла тому, що партизанський та підпільний рух надавав великої допомоги Червоній армії, зміцнював у людей, що знаходилися під окупацією, віру у перемогу над ворогом. У роки Великої Вітчизняної війни на Україні, в основному в її західних регіонах, діяла й Українська повстанська армія (УПА) як військова структура організації українських націоналістів (ОУН). Остання була створена у Відні у 1929 р. Більшу частину її членів складала галицька молодь, а керівництво забезпечували з-за кордону Євген Коновалець та його соратники. Напротязі довоєнного існування Організація українських націоналістів мала гострі внутрішні суперечності, які в решті решт призвели до її розколу. У лютому 1940 року у Кракові, в опозиції до політики і методів діяльності ОУН під керівництвом полковника Андрія Мельника, був створений революційний центр ОУН на чолі з Степаном Бандерою, затверджений у квітні 1941 р. великим збором. Від того часу ОУН розділилась на прихильників А.Мельника (“мельниківці”) та С.Бандери (“бандерівці”). Цей поділ поглиблювався, набирал драматичних виявів, справа доходила до братовбивчої боротьби. Напад фашистської Німеччини на СРСР українські націоналісти зустріли з ентузіазмом. Вони розглядали це як багатообіцяючу можливість створення незалежної української держави. Та хоч ОУН і Німеччина мали

єдиного ворога, їхні цілі були далеко не спільними. З точки зору німців користь від ОУН полягала в тому, щоб вона стала основною диверсійною силою для створення хаосу в радянському тилу. Зі свого боку українські націоналісти не мали наміру бути тільки знаряддям німецької політики. Вони поставили собі за мету скористатися війною і поширити по всій Україні власний вплив. У відносинах Німеччини з ОУН були й інші складнощі. Серед німців існувала розбіжність поглядів на Організацію українських націоналістів: військова розвідка (абвер) виступала за співробітництво, а партійне керівництво фашистської партії на чолі з Мартіном Борманом розцінювало її як несерйозного політичного чинника. І все ж в результаті співпраці між німцями та ОУН незадовго до нападу на СРСР у німецькій армії було створено українське збройне з'єднання під назвою "Легіон українських націоналістів". Воно мало близько 600 солдатів, переважно налаштованих пробандерівськи. "Легіон українських націоналістів" мав два підрозділи під кодовими назвами "Нахтігаль" та "Роланд". Німці планували використати їх у диверсійних цілях, але ОУН-Б сподівалася, що вони стануть серцевиною майбутньої української армії, а також засобом поширення впливу фракції Бандери. Уже в перші дні німецької окупації України конфлікт між ОУН і німцями вийшов на передній план. ОУН-Б (при підтримці "Нахтігалю") пішла на зухвалий крок, вирішивши без узгодження з німцями проголосити 30 червня 1941 р. створення Української сувереної держави у щойно захопленому Львові. На посаду прем'єр-міністра було призначено близького соратника Бандери Ярослава Стецька. "Нахтігаль" разом з німцями уже в перший тиждень окупації Львова брав участь у знищенні понад 5000 його жителів – поляків, українців, євреїв, росіян. Проте "державну" діяльність українських націоналістів в Берліні не схвалили. Гітлер вважав "гру в самотійність" зайвою. 5 липня 1941 р. за цю непогоджену ініціативу С.Бандера і Я.Стецько були заарештовані. Провал спроби бандерівців встановити свою владу негайно використали мельниківці. 7 липня 1941 р. А.Мельник надіслав Гітлеру листа, в якому просив створити власний уряд. Однак йому навіть не відповіли. Створена в Києві, під час його окупації, мельниківська "Українська Народна Рада" в листопаді 1941 р. теж припинила свою діяльність. Вона, як і "уряд" Я.Стецька, була не потрібна гітлерівцям. Адже вони розглядали Україну як багату колонію, постачальницю продовольства, сировини та дешевої рабської сили. Роздратовані спробою ОУН-Б проголосити Українську державу, гітлерівці заарештували не тільки багатьох бандерівців, але й мельниківців (всього біля 40 провідних членів, в тому числі і поетесу Олену Телігу). 3 вересня 1941 р. націоналісти змушені були піти в підпілля. Стало очевидним, що їх нетривалий "медовий місяць" із фашистською Німеччиною закінчився. З цього часу ОУН починає боротись як проти більшовиків, так і проти німців. Перші партизанські загони українських націоналістів були створені на Поліссі та Волині. Спочатку вони не були пов'язані з ОУН. Коли ж Німеччина напала на СРСР відомий український діяч Тарас Бульба-Боровець, близький до петлюрівського уряду УНР, що перебував у вигнанні у Варшаві, сформував нерегулярну частину під назвою "Поліська Січ" (пізніше перейменовану на "Українську повстанську армію", щоб

воювати як з німцями, так і з більшовиками. У 1942 р. члени ОУН-М та ОУН-Б, що переховувались від переслідувань гітлерівців, створили на Волині кілька невеликих партизанських загонів. Наприкінці 1942 р. ОУН-Б вирішила сформувати великі партизанські сили, поклавши тим самим початок створенню регулярної української армії. Для об'єднання всіх націоналістичних загонів ОУН-Б силоміць включила до своїх формувань підрозділи Т.Боровця та ОУН-М, назвавши їх УПА. Її головнокомандувачем було призначено Романа Шухевича. Як стверджує відомий історик української діаспори О.Субтельний, найбільшої чисельності УПА досягла в 1943 – на початку 1944 рр., коли в ній налічувалось 30-40 тис. чоловік (Деякі сучасні відомі історики, наприклад, О.Д.Бойко вважає, що чисельність членів УПА становила близько 100 тис. осіб). УПА повинна була вирішувати два завдання: захищати місцеве населення від німецьких репресій, та готувати себе до ролі “народної армії” після вигнання німців з України. Прихід на початку 1944 року у західні регіони України Червоної армії поставив перед УПА складне питання про доцільність продовження боротьби з переважаючими радянськими військами. У свій час ОУН вважала, що війна виснажить і більшовиків, і нацистів. Саме ці сподівання і спонукали боротьбу ОУН-УПА як проти німців, так і проти Червоної армії. Після вигнання німців з території України (жовтень 1944 р.) дії ОУН-УПА були спрямовані проти НКВС, членів комуністичної партії і тих, хто співпрацював з радянським режимом. Навесні 1944 р. вояками УПА був смертельно поранений командуючий 1-им Українським фронтом Микола Ватутін. Для ліквідації УПА радянські війська організували блокаду партизанських територій, засиляли агентів до УПА, вбивали її командирів. Боротьба виявилась запеклою і довготривалою. Вона закінчилась вже після війни на початку 50-х років. Таким чином, розглядаючи діяльність ОУН-УПА, треба зробити висновок: з одного боку, це світла сторінка боротьби українського народу проти гітлерівського фашизму і сталінського тоталітарного режиму за створення незалежної української держави; з іншого боку, діяльність УПА принесла немало горя власному народу, зокрема проти тієї його частини, яка не підтримувала поглядів ОУН-УПА. На совісті цього формування також і кров багатьох невинних жертв місцевого польського, єврейського та російського населення. Наявність двох, хоч і нерівнозначних за масштабами та ефективністю, сил руху Опору (з перевагою на боці комуністичної) була особливістю українського театру партизанських дій. До цього треба віднести факт розколу української нації ідеологічною барикадою. Але є підстави наголосити і на тому, що об'єднувало українців: абсолютна більшість населення республіки не сприйняла націонал-соціалістичної ідеології, хоч як нацисти не намагались її нав'язати, зайняла, зрештою, однозначно ворожу позицію щодо окупантів. Це створювало сприятливі умови для розгорання всеукраїнського руху Опору, який у 1943 році досяг найбільшого розмаху. В першу чергу активізувалась партизанська боротьба. А протипартизанські заходи німців приносили їм мінімальний успіх. Більше від них страждало мирне місцеве населення. Прифронтний тил німецької армії став нагадувати порохований льох. Для охорони тилу Німеччина вимушена була тримати 10%

своїї регулярної армії. Окупаційна адміністрація втратила контроль над територією України. Партизанські формування на цей час вже не тільки багато в чому нагадували частини регулярної армії, а й координували з нею бойові дії. Це був справжній другий фронт Великої Вітчизняної війни. 3. Визволення України. Вклад українського народу в розгром фашистської Німеччини. Корінний перелом у Великій Вітчизняній війні приніс українським землям визволення від німецько-фашистських загарбників. Початком звільнення території України від окупантів стала Сталінградська битва. Уже 18 грудня 1942 р. в ході контрнаступу радянських військ було звільнено перший український населений пункт – с. Півнівку Ворошиловградської області. До лютого 1943 р. ворога було вигнано із значної частини Донбасу і Харківщини. 23 серпня 1943 року був визволений Харків. Велику роль в очищенні української землі від фашистської скверни відіграло форсування Дніпра (вересень-листопад 1943 р.) 6 листопада 1943 р. радянські війська оволоділи столицею України - Києвом. Правобережна Україна була звільнена від гітлерівців в ході Корсунь-Шевченківської та Рівненсько-Луцької операцій (січень-лютий 1944 р.). В травні 1944 року було визволено Крим, а 27 червня 1944 р. – місто Львів. На початку жовтня 1944 року територія України в межах кордонів червня 1941 р. була повністю звільнена від окупантів, а наприкінці цього місяця війська 4-го Українського фронту вигнали ворога із Закарпаття. 29 червня 1945 року між СРСР і Чехословаччиною було підписано договір про возз'єднання Закарпатської України з УРСР. Для звільнення української землі з січня 1943 по жовтень 1944 року було проведено 11 стратегічних і 28 фронтових операцій. 680 діб тривала безпрецедентна битва за визволення України. Українська земля захлиналася кров'ю – і своєю, і ворожою. Середньодобові втрати, коли бої досягали найбільшого напруження, становили 68 тис. чоловік. Радянські воїни при звільненні України покрили себе невмирущою славою. Вони здійснили тисячі подвигів, ризикуючи, а часто і віддаючи своє життя в ім'я її свободи. Так, наприклад, під час боїв за Житомирщину подвиг героїв Бреста повторили блоковані в кар'єрах Коростеня радянські воїни. До останнього подиху в палаючому Т-34 захищав станцію Чоповичі екіпаж лейтенанта В.Вейсера. Небувалий випадок стався з екіпажем танку 112-ї танкової бригади під командуванням В.Єрмолаєва. У бою поблизу с. Заньки Радомишленського району Житомирської області його машина підбила шість ворожих танків, зокрема два “тигри”. Але інший німецький танк підбив Т-34. Тоді командир повів палаючу машину на таран “тигра” - загинув весь екіпаж. Всі вони посмертно були удостоєнні звання Героя Радянського Союзу. На завершальному етапі визволення України в Корсунь-Шевченківській, Кримській, Ясько-Кишенівській операції подвиг повітряного тарану М.Гастелло повторили 52 льотчики-українці; а подвиг О.Матросова, який під час атаки закритим своїм тілом амбразуру ворожого дзоту і тим вирішив успіх переможного наступу, повторили 25 українських воїнів. Воїни-українці брали активну участь і в боях за визволення інших країн і здійснення повного розгрому фашистської Німеччини. Так, лише при штурмі Берліна звання Героя Радянського Союзу отримали 108 українців із 589 радянських солдат і офіцерів, які були удостоєні

цієї нагороди за Берлінську операцію. Визволення українських земель супроводжувалося відновленням на місцях органів радянської влади. Складні і суперечливі стосунки партійно- радянської влади з населенням вступили у нову стадію. З одного боку, абсолютна більшість людей, що настраждалися під фашистським ярмом, з радістю і вдячністю зустріли Червону армію, щиро вважаючи її своєю визволителькою. Та при цьому повернення Радянської влади нерідко викликало почуття не тільки радості, а і страху. Багато мислячих людей, переживши окупацію, починали розуміти суть не тільки гітлерівського, а й сталінського тоталітаризму. Населення чекало і надіялось на серйозні соціально-політичні зміни, демократизацію суспільного життя. Проте його надії не справдилися. Тоталітарна система знову розпочала репресії. Людей почали звинувачувати у дезертирстві, навмисному небажанні евакуюватися в 1941 році і т.ін. Репресії розпочалися і щодо національних меншин як покарання за “нелояльність” до Радянської влади. В Україні почалися масові депортації. В травні 1944 року таку акцію було проведено в Криму, звідки було виселено 165 тис. кримських татар, 14,7 тис. греків, 13,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів. У звільнених від гітлерівців районах негайно розпочалося відродження економіки, транспорту, утсанов зв'язку. На це була спрямована постанова ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 21 серпня 1943 року “Про невідкладні заходи по відновленню господарства в районах, звільнених від німецької окупації”. Уже в ході визволення перших українських територій військові частини розпочали відбудову і відродження підприємств, транспорту, сільського господарства і закладів культури. Так, наприклад, у Харкові військові підрозділи дорожньої служби, вже за 12 днів після визволення міста відремонтували і побудували 14 мостів. У Києві за два тижні військовими будівельниками був споруджений низьководний залізничний міст через Дніпро довжиною 1059 м. Лише з грудня 1942 по грудень 1944 року військовими та цивільним населенням в Україні було відновлено 21 тис. км. залізничних шляхів, 615 мостів, 28,5 тис. км. ліній зв'язку, 260 суден піднято з дна Дніпра і 227 з них було відремонтовано; відновлено роботу і побудовано 29 аеропортів і 295 посадкових майданчиків. Все це давало змогу підтримувати наступ Червоної армії та відроджувати економіку звільнених від фашистів районів республіки. Безцінний внесок у відновлення мирного життя в Україні внесли інженерні війська та сформовані з юнаків допризовного віку осоавіахімівські команди. У 1943-1945 рр. вони знешкодили мінні поля на площі 550 тис. кв. км., очистили від смертоносної зброї більш як 47 тис. населених пунктів, що складало 90% території України. При розмінуванні території Харківської області особливо відзначився 16-літній Віктор Зембов із села Волохов Яр Балаклійського району. Навесні 1944 року він очистив від мін близько 200 га. сільськогосподарських угідь, знищив 500 боєприпасів і тим самим забезпечив своєчасне проведення сівби. Основу відновлення народного господарства України складали промисловість, транспорт і зв'язок. За два роки трудящими України з допомогою братніх республік було введено в експлуатацію 123 великих і 506 середніх та малих шахт, розпочалося будівництво 50 нових шахт по видобутку коксового вугілля. Успішно відроджувалась

нафтова і енергетична промисловість. Великих успіхів досягли металурги, машинобудівники, хіміки і будівельники, які протягом 1943-1945 рр. відродили 14 домен, 35 мартенівських печей, 38 прокатних та трубних станів, два бесімерівські конвертори, 95 великих машинобудівних підприємств і 80 хімічних заводів. У Харкові в 1944-1945 рр. було відроджено і збудовано нових 495 промислових підприємств, 30 тис.кв.м. житла, відновили роботу 28 вузів, 33 технікуми, 30 науково-дослідницьких інститутів. Запрацювали водопровід, трамвайний і тролейбусний транспорт. Прикладом трудової звитяги в цей час були передовики промисловості А.Д.Кеда, М.Н.Афонін, Л.Т.Голоколов, Б.Я.Калюжний, Є.Д.Рубан та інші. Значна увага приділялась відновленню економіки західної України. В грудні 1944 року для оперативного керівництва цим процесом була створена Рада допомоги західним областям. В результаті прийнятих заходів тут за короткий термін було відроджено і стало працювати 1700 підприємств і 500 промислових артілей. Тяжкою працею піднімалося з руїн сільське господарство. Всі радянські республіки допомагали Україні відродити колгоспи, радгоспи і МТС. Вони надали Україні більше 11 тис. тракторів, семи тисяч вантажних автомобілів, більше тисячі комбайнів, 311 тис. коней, 284 тис. голів великої рогатої худоби. Разом із звільненням земель на них повертався і морально- психологічний пресинг сталінської бюрократичної системи. Особливої недовіри у партійних органів викликали люди інтелектуальної праці. Представники творчої інтелігенції, які оспівували патріотизм, огульно звинувачувалися в українському буржуазному націоналізмі, а ті, хто орієнтувався на інтернаціоналістські сюжети, - в космополітизмі. Так у життя творчої інтелігенції надовго входили страх і невпевненість. Вигнання фашистів з території західних регіонів України не принесло справжнього миру її народові. Наступаюча Червона армія зіткнулась з Українською повстанською армією. Хоч радянські війська прийняли на цю територію з гаслами свободи, соціалізму, інтернаціоналізму, проте в пам'яті широких верств населення західноукраїнського регіону виникали картини примусової радянзації, репресій, депортацій 1939-1941 рр. Українська повстанська армія в цей час зосередилась на збройній боротьбі проти Червоної армії та НКВС. За даними НКВС УРСР за 21 місяць, починаючи з лютого 1944 р., було проведено 26685 бойових операцій проти ОУН-УПА. В свою чергу повстанці здійснили 6148 операцій. По суті в тилу Червоної армії на західноукраїнських землях розгорнулася справжня партизанська війна. Курс ОУН-УПА на масовий опір Радянській владі дорого обійшовся західноукраїнському населенню. Він дав підстави потужній машині беріївських каральних органів широко використати репресивні дії. На їх тлі меркло те добре, що робилося для західних регіонів. Дійсно ця територія була визнана пріоритетною і на її розвиток виділялися величезні кошти для відбудови та індустріалізації, культурно-побутового будівництва, ліквідації неписьменності, утвердження українства. Однак ці процеси гальмувалися порушенням законності з боку органів влади, примусовою колективізацією селянських господарств. І все ж визволення України від фашистських загарбників має виняткове значення для історичної долі нашої держави, оскільки вигнання гітлерівців означало її

відродження і повернення з небуття. Україна як суб'єкт державного права перестала існувати, коли її території захопили німецькі фашисти. Гітлеру і третьому рейху в їх змаганні за світове панування була потрібна тільки така Україна як невичерпний постачальник "продовольства і сировини, німецька Індія". Гітлер розглядав її територію і як зручний плацдарм для подальшого просування на схід. Тому фашистське керівництво особливу увагу приділяло саме українському театру дій. Але не тільки Гітлер тримався за Україну двома руками. Український геостратегічний фактор у глобальних розрахунках Сталіна також посідав важливе місце – і як найважливіший театр воєнних дій, і як наріжний камінь усього військово-промислового комплексу. Саме залежність воюючих сторін від українського економічного, сировинного потенціалу, людських ресурсів обумовила вкрай безкомпромісний, гранично запеклий характер бойових дій на території республіки. Через те Україна неймовірно й потерпіла, розплачуючись і за гітлерівську агресію, і за згубні прорахунки сталінського керівництва. Україна була центральною ділянкою європейського театру воєнних дій. З нею пов'язані основні події на 4,5 – тисячному радянсько-німецькому фронті, який був вирішальним у системі фронтів Другої світової війни (у 1941-1945 рр. тут знаходилось від 56 до 76% загальної кількості дивізій вермахту, причому 607 з них було розгромлено саме на цьому фронті, тоді як на інших фронтах зазнали поразки 176 німецьких дивізій). Саме на українській землі більше всього тривали активні бойові дії, велися такі великомаштабні операції 1941 року, як танкова битва в районі Луцьк-Броди-Рівне, Київська та Одеська операції, бої у 1942 році під Харковом. На території республіки відбулися і найбільш успішні наступальні операції у другій половині 1943 - 1944 роках : Донбаська, форсування Дніпра, Нікопольсько-Криворізька, Кримська, Львовсько-Сандомирська, Корсунь-Шевченківська битви, подолання гірських масивів Карпат. Війна на території України не припинялася ні на годину з 22 червня 1941 року до 28 жовтня 1944 року. З цих 40 місяців 35 припадають на активні бойові дії регулярних військ. Запеклі бої й битви відбулися в більш ніж у 100 населених пунктах України. На території України була проведена майже половина стратегічних операцій Великої Вітчизняної війни. У бойових операціях на території республіки взяло участь 54 армії збройних Сил СРСР. Дії регулярних військ поєднувались зі збройною підпільно-партизанською боротьбою, яка розпочалась на ґрунті несприйняття ідеології фашизму українським народом. В роки війни виділилось три течії цієї боротьби: 1) радянське підпілля та партизанський рух; 2) оунівське підпілля та партизанський рух; 3) саботаж робітників, селян та інтелігенції на підприємствах та в установах. Червона Армія з її багатонаціональним складом вирішувала долю України на полях битв. А в тилу, поряд з іншими народами, створювали матеріально-технічний потенціал перемоги евакуйовані українські підприємства та колективи наукових закладів. На фронтах, піднімаючи бойовий дух, працювали письменники, поети і митці, журналісти і фотокореспонденти, прославляючи безсмертні подвиги радянських, в тому числі й українських воїнів. Розглядаючи історію України періоду Другої світової війни, слід відзначити і такий

сумний факт : українське суспільство ні на початку німецької окупації, ні в кінці її не було єдиним, його розколола незрима ідеологічна барикада, причому цей розкол поглиблювали різні історичні, соціальні, релігійні умови, в яких розвивались західна та східна гілки української нації. Розділивши гірку долю інших роз'єднаних націй, українці нерідко воювали в збройних силах супротивних країн. Певна їх частина у формуваннях Української повстанської армії зі зброєю в руках відстоювала ідеали державної незалежності України. Переважна ж більшість синів та дочок України у складі Збройних сил СРСР билася за саме існування України як такої, за врятування українського етносу. Намагаючись переосмислити історичне минуле, приходимо до розуміння того, що період Другої світової війни є особливим, переломним у тривалому й суперечливому процесі формування незалежності України. Активна участь українського народу в антигітлерівській коаліції, його величезні людські жертви, колосальні матеріальні збитки сприяли поглибленню національної свідомості як у радянській, так і в національно- патріотичній формах, сприяли усвідомленню його місця серед інших народів, а відтак активізували процес поступового реального наповнення державницького потенціалу України, зміцнили її престиж в СРСР та за кордоном. Причому це відбулось в умовах жорсткої централізації унітарної держави.